

МИГНОВЕНО ОТКЛОНЕНИЕ

Игор Золотуски (Москва)

1

В края на април 1848 г. Мария Ивановна Гогол получава от сина си известие: „Стъпих на руски бряг. . .“ Завръщането му е вече факт. Зад него са шест години скитания из Европа, пътуване до Ерусалим. Зад него е болестта му, изгарянето на втория том на „Мъртви души“ и неговото възстановяване, изданието на „Избрани места из преписката с приятелите“ и оправданията по този повод. Замисленият от преди план не се е осъществил: вместо с готовия том на поемата той се връща в родината с полупразен портфейл, вместо подема, който се надява да преживее в светите места, изпитва разочарование. Отново в неговия живот се получава някаква *пауза* — и той не знае с какво да я запълни.

Към това време се отнася и романът на Гогол с Ана Михайловна Виелгорска. Романът на Гогол не прилича на други романи, той е гоголевски роман: сякаш е съществувал и същевременно като че ли не е съществувал. Струва ти се, че има всички доказателства и същевременно, че няма, струва ти се, че този път той няма къде да мърда, хванат е на местопрестъплението и разкрит — не, извърта се, измъква се, оттегля се и такъв прах хвърля в очите на всички, че след като ги поизтриват, самите те, съпричастните в тази история, се питат: имаше ли наистина нещо или само така ни се е сторило?

Дори лично графиня Ана Михайловна Виелгорска — героинята на романа — едва ли би могла да отговори дали е съществувал. И с нея, както и със своите биографи, Гогол си прави поредната шега: наемква нещо, за нещо неволно обронва дума, но си оставя всички пътища за отстъпление и нищо не казва. В двусмислено положение поставя той нейното тщеславие и нашето любопитство — и едното, и другото остават неудовлетворени, предоставено им е само правото на догадки, които обаче не могат да послужат като неопровержими доказателства.

Но в това, че в края на 1848 и началото на 1849 г. между Гогол и Ана Михайловна Виелгорска е станало нещо, не трябва да се съмняваме.

Имало е *роман без роман* и все пак пълноценен роман, въпреки че, както и във всички съвременни начинания на Гогол, тук прекалено много се намесва „главата“.

„На проверката на разума — пише той в „Авторска изповед“ — подложих всичко, което другите приемат с чиста вяра и на което аз вярвах дотогава някак мрачно и неясно. До това ме доведе *анализът* на моята собствена душа. Разбрах *математически ясно*, че да се говори и пише за висши чувства и човешки въздействия *не може по въображение*. . . човек *трябва* да стане по-добър.“

Този принцип Гогол прилага и в отношенията си с Ана Михайловна Виелгорска. Какво е било тук в повече — дали идейният замисъл или чувствата — не е лесно да решим. След като изгубва надеждата да учи *цяла* Русия (раната от неуспеха с „Избрани места. . .“ е още прясна), Гогол се спира на *една* човешка душа — и избира за тази цел душата на една жена.

Ана Михайловна е била на 25 години. Тя единствена от дъщерите на граф Михаил Юревич и графиня Луиза Карловна Виелгорска не е омъжена. И въпреки че светското общество е успяло вече да ѝ окаже влияние, въпреки че е успяла вече да се разглезе от пътуванията си в чужбина — от 1828 г. Виелгорски скитат из Европа и рядко живеят в Русия, — въпреки че рус-

* Навсякъде курсивът е на автора.

кият език за нея е чужд език (тя чете и пише на френски), това обстоятелство е било може би още по-благоприятно за Гогол: той пристъпва към задачата си като „лекар“. През последните години той често се нарича „лекар“, имайки пред вид, че неговото дело се състои в това — да лекува заболялото руско общество.

Толкова повече това се отнася до обществото, към което принадлежи неговата избраница. То е предпланината към трона — в светското общество, в неговия бит и частни отношения се заражда всичко, което впоследствие приема формата на закони и укази, съгласно с които впоследствие живее империята.

Гогол е искал да влияе върху светското общество и избира светска жена.

За пръв път те се срещат в чужбина. Гогол се познавал с нейния баща — обер-шенк в двора при негово величество, и с майка ѝ — по рождение принцеса Бирон. С М. Ю. Виелгорски го запознава А. О. Смирнова-Росет. С Луиза Карловна Гогол се среща през 1839 г. в Италия — среща ги тяхната скръб: смъртта на сина на Виелгорски — Йосиф. Прекрасен младеж (Йосиф умира на 23 години), който умира от туберкулоза в ръцете на Гогол. Гогол бил първият човек, който съобщава на майката за това страшно събитие.

В архивата на Виелгорски се пази писмо, ако се съди по всичко, от една от сестрите на Йосиф: „Веднъж казах на папа, че Италия ще бъде за нас fatale, когато мислех за Жозеф. . . Гогол ни обеща да даде. . .“ Йосиф тук е наречен Жозеф, а Гогол — Гогел. Със същото погрешно фамилно име го назовават в двореца и в официални документи. Едва ли по това време Ана Михайловна е знаела нещо за Гогол и едва ли е чела неговите съчинения.

Сближаването със семейство Виелгорски започва след 1839 г. Гогол опознава по-отблизо и графинята-майка, и трите ѝ дъщери — най-голямата Аполин, средната — Софи и най-младата — Нози, както я наричат в къщи. Докато първите две били вече омъжени (едната за А. В. Веневитинов — брат на поета, другата за В. А. Сологуб — бъдещия автор на „Тарантас“), то Ана Михайловна чакала отредения ѝ съпруг и в това очакване се пиляла, изпадала ту в меланхолия, ту във внезапни пристъпи на весело настроение; прощавали ѝ всичко, като я считали още дете.

Към това дете Гогол насочва погледа си. Винаги в отношенията си към жените той е бил учител, ваятел. Ненапразно той пише, че в първите години от брака си жената представлява „мек восък“, от който можеш да направиш, каквото поискаш. Без да има никакви лични намерения по отношение на младата Виелгорска, той пристъпва към своята задача като „брат“ и веднага започва да ѝ преподава своите уроци — толкова повече, че времето на тяхното сближение съвпада с времето, когато той е готов да изостави „литературното си дело“ заради „делото на душата“.

В началото това е невинна игра в стила на Гогол. През 1843—1844 г. той има дори в излишек благодарни слушателки: от една страна, Александра Осиповна Смирнова, а, от друга — те, Виелгорски. Той често се разкъсва между нея и тях, макар че със Смирнова му е било във всяко отношение по-интересно, но го теглело и тук — в кръга на младите, които го слушали с благоговение и възторг. Луиза Карловна имала толкова голямо доверие в Гогол, че пускала Нози да се разхожда сама с него — и тук именно той я разграничавал от другите, забелязва я.

Не заради красотата ѝ и не заради ума ѝ — а за разума ѝ, както той се изразявал, за нейния ум, за тази спокойна способност да вииква в нещата и да ги оглежда спокойно, която така рядко притежават жените. Може би у нея той е ценял най-вече спокойствието и таланта за мярка, който изобщо липсвал на темпераментната Александра Осиповна. Нози била вече на 21 години — той на 35. Непривлекателността на Нози (тя не била хубава) е благоприятно обстоятелство. С нея той не се държал плахо, не се стеснявал; бласъкът на Смирнова някак си го смущавал.

Той се отнасял с нея като към сестра и към всички сестри Виелгорски (особено към Софи Михайловна и Ана Михайловна) — като към своите собствени сестри, като ги нарича в писмата си почти така, както някога Анает и Лиз: милички мои, мои гълъбичи. „Братски обичаният ви“ — пише той на Ана Михайловна след Ница, „благодатна“ (Ана на гръцки означавала „благодат“), „най-благоуханна моя“, „мои прекрасни душички“ — това са изобщо обръще-

нятия му към майката и към дъщерите. И макар че в едно от писмата му до графинята-майка се промъква някакъв намек: „Ако разбере, че Вие сте ме обикнали малко повече заради скромната ми известност. . .“ — то това е само кокетство.

С него кокетничи и глупавичката Нози. Колкото и да е била неопитна в женските работи, но интуицията ѝ подсказва, че учителят и наставникът ѝ не е твърде опитен и тя си позволява да кокетничи: „имам много голямо доверие във Вас“, . . . „вие навярно предварително сте знаели колко много ще ме зарадва това — пише тя за писмото на Гогол до нея, — с една дума, от всичко съм доволна, освен от Вас. . .“, „Вашите писма са ми полезни и много приятни. . . надявам се, че Вие . . . колкото и да тъгувате, но сте умник, пишете за наша бъдеща наслада и полза, разхождате се, смеете се и мислите понякога за Вашата приятелка А. М.; в тон с него тя го нарича „братко“ и усърдно изучава неговите съчинения и търси в тях личността на съчинителя.

Отношенията им малко се помрачават през 1845 г., когато Гогол по молба на графинята-майка пристига през лятото в Париж да погостува у тях и граф А. П. Толстой. Той заварва своята възпитаница напълно променена. Тя ходи по балове, до сутринта прекарва времето си в парижкото общество, скита по опери и концерти, целият ѝ „разум“ се е изпарил някъде, настъпила е лековатост, разсеяност, а най-важното — силно е спаднал интересът ѝ към него и неговите проповеди. Болен, двойно раздразнен както от Париж, така и от този доста студен прием от страна на Виелгорски, той си заминава. Те го канят да замине с тях за Англия, но той отказва.

Обаче през 1846 г. Гогол си спомня за Виелгорска и я назначава в комитета, който раздава парите, получени от продажбата на втория том на поемата, в полза на бедните. „На Вас ви трябва работа — казва ѝ той. — Ето ви работа.“ Той все още числи Ана Михайловна (пък и цялото семейство Виелгорски) към своите възпитаници.

Отново улавя той душата на младата жена в минута на умора, на първо разочарование от висшето общество, когато тя се намира в Петербург с омъжената си сестра, племенниците си и маминка и съзнава, че времето ѝ минава. По това време на Гогол му хрумва идеята да я омъжи и той — от разстояние, разбира се, — я сватосва за родственика на граф А. П. Толстой — Виктор Апраксин. Но дали момата не се е харесала на жениха, или женихът не се е оказал по вкуса на момата — но този план пропада.

Следващия път той се обръща към нея по работа — през 1847 г., след излизането на „Избрани места от преписката с приятелите“. Крайно нужни му били мненията за тази книга. Той ги събира отвсякъде — включително и от петербургските приемни. Ана Михайловна става негова активна кореспондентка. „Потрудете се сега за мене“ — приканва я Гогол. И тя честно се труди. Праша му отзиви и мнения — както доброжелателните, така и враждебните и недоумява за какво ли са му притрябвали. В нейните писма се чувствава не само готовността ѝ да работи за него, но и на свой ред да му влияе. „Вие правите това от смирение — пише тя. — Но. . . не забравяйте, любезни Н. В., че Вашето име и талант Ви задължават да бъдете самостоятелен и че Вие трябва да имате известно уважение и към самия себе си, и към писателското си звание, важността и висотата на което Вие сам дълбоко чувствувате.“

Това вече не е тон на ученичка, а тон на наставница и Гогол го приема. Може би в тези месеци му идва на ум мисълта, че Ана Михайловна е тъкмо тази жена, която би могла да коригира неговите увлечения. Но засега няма никакви признаци на особен интерес към нея. Виелгорски като цяло са за него проводници на неговите идеи към върха на руската пирамида. Той не е приет в двореца, той може да проникне там само косвено — чрез А. О. Смирнова или чрез тях. Затова той търпеливо изслушва поученията на Ана Михайловна. Още в първото писмо след срещите в Ница той ѝ пише: „Вие сте в състояние да проникнете дълбоко в душата на човека и да му окажете помощ. Вашето поприще ще бъде дори много по-голямо, отколкото на Вашите сестри. . .“. Тогава това са били аванси, а сега той разбира, че не напразно ги е давал.

С това приключват бащинските и братските отношения на Гогол с младата Виелгорска и се поставя началото на други.

Стъпвайки на руския бряг, той стъпва на него с надеждата за труд и усилено чувство за самотност. Примерът на Базили¹ не му излизал от ума. По целия обратен път той прекарва в обществото на тази двойка, тяхната взаимна любов и спокойни отношения са били така внимателни пред хората, както и в къщи. Базили явно си взел другарка, за която един умен човек може само да мечтае. Ни сянка на съмнение не прониквала в тяхната близост и никого не смущавала тази близост, дотолкова тя била скромна и деликатна. Той се разделя с тях в Одеса и съжалявал, че толкова малко е прекарал заедно с тях.

Макар че Одеса го посреща възторжено и никакви писания на критиците, както се оказало, не са могли да разколебаят все по-нарастващия му авторитет, това не го утешава. Все едно, след приключването на срещите, възклицанията, възторзите, изумленията и удивленията той оставал пак сам и тогава чувството за неприютност и преходност на неговото поредно пристанище се възвръщало.

Искало му се да си иде в къщи и — за пръв път от много години — при майка си. Напоследък той малко си спомня за нея, а и когато си спомня, то било по повод на финансови грижи, молби (нейни) за пари, за съвети, които той раздражен ѝ давал, като ѝ се сърдел за нейната неразпоредителност, на неумението ѝ да се държи със сестрите му, на това, че не разбира какво става с него. Но той винаги разбирал, че каквото и да се върне при нея, тя винаги ще го посрещне с ласка. Маминка може да изпадне в меланхолия или в „глупост“, както той наричал това състояние, да тиранизира сестрите му и с него с това настроение, дори да се изолира от целия свят — тя имала такива „кризисни дни“ — но въпреки всичко нямало същество, което да го обича по-безкористно. За нея той е винаги „ангел“, син — и тя му желае щастие, само щастие. Глупавата ѝ гордост и хвалби за негови заслуги (често несъществуващи), шума, който тя вдигала из целия уезд за близките отношения на Никоша с двореца, с Жуковски и дори със самия император — всичко това той забравял, щом тя го поглеждаше: гледала го предановлюбено, възторжено, като цялата се разтапяла в това чувство. Заради това нейно чувство той не можел да ѝ се сърди.

А се случвало и да я съди. Има моменти, когато той отлъчва и нея, и сестрите си от своята любов и дори роднинството си и казва на сестрите си: „Вие не сте ми сестри“ — припомняйки думите на оня, който на въпроса, „Коя е майка ми и кои са братята ми...“ — отговаря, сочейки учениците си: „Ето моята майка и моите братя...“. На сестрите си направо така пише: „Вие не сте ми сестри“ — на майка си не се рещавал.

А понякога детските му спомени се събуждали в него внезапно — ту в каретата, която го карала от един немски град в друг, ту когато поглеждал към синьото небе на Кампания, се забравял и му се струвало, че си е у дома, във Василевка, ту някъде сред чужда компания, посред някакъв умен (и скучен) разговор, който предпочитали да водят с него *русите в чужбина*. Той прекъсвал всичко това и пред погледа му заставали други картини — и болно откликвала на тях душата му.

Той си спомнял и къщата, и парка, и езерото зад парка, и лампадката, мъждукаща на входа в здрача на пещеричката, и къщичката на бабушка, където винаги било светло и уютно и ухаело на треви и бои (баба му рисувала), и гласът на майка му, който го кани за обяд и още много други неща. Неговото „закоравяло“ сърце тогава се размеквало, сълзи се стичали по бузите му и той молел прошка за гордостта си, за самолюбието, за липсата на любов към онази, която той така много обичал в детинството си.

Нито на майка си (която той оттогава започнал да нарича ласкаво в писмата си „матушка“), нито пред себе си, нито пред приятелите си той признавал тези чувства. Но внезапното му тръгване от Одеса, поривът да си бъде в къщи за своя имен ден (той пристигнал на 9 май) е бил предизвикан от тях. В отзивите си за пристигането в къщи той е съдържан. „Ти ме питаш за впечатленията ми — пише той на Данилевски — ... Беше ми малко тъжно, това е всичко. При-

¹ К. М. Б а з и л и (1809—1884) — съученик на Гогол от Нежинската гимназия за висши науки „Княз Безбородко“. През 1848 г. бил руски генерален консул на Изтока. Придружавал Гогол в пътуването му до Ерусалим. Заедно с Базили и жена му Гогол се връща в Русия.

² А. С. Данилевски (1809—1888) — приятел на Гогол.

стигнах привечер. Дърветата — едни се бяха разраснали и образуваха горичка, а други бяха изсечени. Същата вечер тръгнах сам по степния път, зад църквата, който води за Яворовщина, по който обичах да вървя някога, и почувствувах *силно* (подч. от Гогол), че теб те няма с мене. . . Майка ми и сестрите ми навярно бяха радостни до *nes plus ultra* на пристигането ми, но нашето братя, студеният мъжки пол, не се разтапя така лесно. Чувството на непонятна тъга е по-близо до нас от всяко друго.“

В къщи не заварва нито традиционния пирог, нито шампанско. Не го очаквали. Дори хората им били да отработват ангария. Вдигнали се шум, викове, суетене, веднага освободили работниците, готвачът изтичал в склада за продукти, обезумялата от щастие майка не знаела къде да го сложи от радост. Сестрите му се притиснали една до друга на дивана в гостната (над който, както някога, се мъдрели картини от холандския живот и граф Зубов, напълот от мухи) и със страхопочитание гледали брат си, който за тези шест години бе станал толкова далечен и чужд.

„Колко се е променил! Станал е толкова сериозен; сякаш нищо не може да го развесели и е толкова студен и равнодушен към нас! — отбелязва в дневника си Елисавета Василевна. Цялата сутрин не видяхме брат си. Тъжно ни е. Не сме се виждали шест години и той не седи с нас. . .

Сутринта извикахме хората от селото; нагостихме ги, пиha за здравето на брат ми. . . пиha, играха в двора и всички бяха дивни. . . Те (крепостните) се радваха, че го виждат. . .

Всеки ден имаме гости.

25-ти. Брат ми замина за Киев. . .“

В къщи той не се „разтопил“. Към сърдечната му мъка се прибавя и бедата от неурожай и болестта. Отнякъде налетяла холера и започнала да мори мъжичите. Непрекъснатите „пекове“ (всичко наоколо изгоряло) сякаш спомагали за нейното разпространение. Цели семейства измирали едно след друго. Те с Олга варели лайка, бъзов цвят, ходели по къщите, опушвали ги отвътре, Олга носела кошничка с лекарства — ревен с магнезий и захар, различни треви и пиявици. Наблизо нямало лекари и фелдшери, трябвало да правят всичко сами: по стари лечебници, по разкази на баби-знахарки и самозвани лекари. Тези обиколки били горчиви и благодатни за него: отдавна не е виждал как живеят мъжичите.

В една къща го поканили да опита от пържените яйца — той опитал, в друга заварил запустение и мръсотия и поспорил със стопанката — млада и отракана жена, на която холерата не ѝ вдъхвала ужас, в трета къща го посрещнал мрачен заможен мъжик — поговорил с него, но в къщата си не го поканил.

За василевските селяни той бил господар, а освен това и току-що пристигнал гостенин. Той живеел някъде в чужбина, нещо съчинявал, както се носели слухове, бил дори в двореца и виждал царя. Той е важна персона, макар и непонятна. Отдалеч той приличал на чужденец, но достатъчно било само да заговорят с него, да поприказват за някои неща, както откривал неглупавият мъжик, че и господарят му не е глупав, че окоето му е наблюдателно, че *всичко вижда* и не можеш да го излъжеш. За хубавата работа той ще те награди, а за лошата — ще те нахоха, бедният ще подпомогне и с пари, и с думи, а ако даде някакъв съвет — той няма да е празен и евтин.

Пък и не се представял за умник, не се пъхал, дето не трябва — често излизал на полето просто да погледа как обират редките и дребни класове, стоял в конюшната, вслушвал се в техните разговори и гледал как запръгат конете или пък сам вземал в ръце сърп или лопата и работел.

За кратко време слънцето изгаря цялата трева и посевите. През цялото време ти се струва, че в небето се надига буря, задухът притискал въздуха и наличал неговите неподвижни маси. Нямало никъде спасение — нито на сянка, нито под дърветата в градината, ни в езерото, чиято вода станала кално-мръсна — то мухлясало, нито под покрива на пристройката, където той, за да бъде отделно от близките си, се настанил. Дори в очите на кучетата било застинало някакво тъпо и безнадеждно изражение. Холерата не преставала да коси селяните и всеки ден църковната камбана изгостявала за нова, отлетяла от този свят душа.

Преди холерата Гогол успял да иде до Киев и да се види с Данилевски. „Най-близкият“ имал вече работа, семейство и му се сторило, че се е укротил. На високия красавец Данилев-

ски много му подходжала миниатюрната Уленка — и чернооката дъщеря Олга, която веднага преправила Гогол в „Гого“ и започнала да ходи след него навсякъде, като се държала за бастуна му. Но най-много от всички го пленява Уляна Григориевна. Тя му напомняла за Маргарита Василевна на Базили. Същата уравновесеност, внимание към събеседника, внимание без натрапчивост, ясен ум, младост, свежест. Уляна Григориевна била хубава — дамският ласкател Данилевски намерил това, което търсил. Гогол си припомня неговите романи, страстите му писма от Кавказ и се усмихва. Нека бог даде на Александър повече такива безоблачни дни, такава ведрост и спокойствие.

Отново сърцето му се свива в атмосферата на този дом — тихо цъфтене под семейното дърво, в сянката на любовта, при известна монотонност на повтарящия се живот и може би прекалено тясната ежедневиена близост, която така много го плаши в брака. По този въпрос той прилича малко на Шпонка.

Винаги лъжата и липсата на свобода в брака го карат да настръхва: той, пътешественикът, и да се напъха в този хомот?

Някой да плющи с юздите и да размахва камшика, а той би ли могъл да тегли този товар? Но понякога и той мечтае подобно на Чичиков, че не е зле да си има женичка, а може би и дечица, та всички да знаят, че той наистина е живял и съществувал, а не е преминал по земята като някаква сянка или призрак. . . . И си представял акварелни картини с грациозна главичка до прозореца или в гостната с ръкоделие, с палавник син и дъщеричка красавица наоколо, но той предпочитал да скрива тези мисли. Веднага си представял Пушкин, представял си Смирнова и нейните отношения с мъжа ѝ, множество други примери и си мислел, че е по-добре да скочи през прозореца като Подкалъосин, отколкото да се съгласи на тази участ.

Едни загивали по този път (прекалено вискателните), други се вразумявали и смирявали. Трети наистина изглеждали щастливи.

Връщайки се мислено към жената на Базили, Гогол мисли, че присъствието на такъв приятел до тебе (и такава жена) не е тежест, а облекчение. Тя може да те разбере в мигове на униние и без да се главозамайва — да сподели тържеството ти. В нея нямало резки смени на настроения и крайности, които снизходителните наричат капризи и които са така отблъскващи у светските жени. А тя е разумен и любещ събеседник — той завиждал на Константин. Сега завидя и на Данилевски.

В Киев Научното дружество решава да даде обяд в негова чест. Той се съпротивявал, не искал да отиде. Данилевски го заставил да се облече в черен сюртук и връзка и го съпроводил до мястото на обета. Когато влязъл, видял голяма зала, заета наполовина със съединени маси, покрити с белоснежни покривки и огромно количество напитки и закуски, шпалир от чиновници и приветстваващия гостите домакин — някакъв важен чиновник, с който Данилевски го запознал преди няколко дни. Поканените в редиците замрели с притиснати до лактите си шапки, замрели и лакете с подносите, замрял чак и въздухът в стаята и мухите на белите щори и тавана, очаквайки нещо особено.

Той веднага си дава сметка и разбира всичко и в първия момент се смутил, но бързо се съвзел. Като заел по-строга физиономия, той минал край строените редици и мрачно кимал на всеки и почти без да спира на нито едно лице погледна си. Същевременно беглят му поглед всичко забелязвал — и треперенето на ръцете, притиснали шапките, и застиналите погледи, обърнати към „знаменитостта“, и искрения страх, свързан с любопитство. Вътрешно подемихнат, той стига до края на строя и на финаша, леко ухилен, направил дори жест с ръката си, нещо подобно на „свободни сте“. Веселото настроение му стигна само за това разстояние, палячкското шествие на Хлестаков. Като изиграл тази роля, той веднага се умърлушил някак си и се смутил, пожелал да си тръгне, да си замине. Данилевски го задържал. Вдигат се тостове за Николай Василевич, за „нашния славен земляк“, за автора на „Ревизор“ и „Мъртви души“, за забележителния битоописател на Украйна — но той не ги чувал. С горест и болка се вглежда в тази Русия, която, оказвайки му почит, оказва почит не на него, а на някой друг, когото сама бе изваяла по свой образ и подобие. И към нея ли, към тази ли Русия се обръща той с „братска“ дума, със задушевно слово, последно и окончателно? Нея ли той призовавал „да се обедини като един човек“, да се слее в единен порив на любов и да се преобрази?

Той със срам си спомнял тази сцена, когато се връща в къщи и се наблюдава от страни — в сюртука, който му стои като кол, с подпиралата брадата му връзка и със златна верижка, която виси върху жилетката. Нещо си припомня, че Данилевски, изправен до него, се хвали на някого, че този часовник му е подарък лично от Пушкин.

Срамува се от себе си, от Александър (според него всичко е минало хубаво: от Гогол са могли да очакват и други номера), от всички. Не за пръв път изпитва той такъв срам. Сестра му Олга му разказвала, че съседните помешчици се страхували да идват у тях, а милата старица Горбовска, при която тя се възпитавала, веднъж като дошла у тях, непрекъснато се оглеждала и страхувала, че той ще влезе. После като си тръгвала, признала на Мария Ивановна: „Той ще ни опише.“

Така го посреща Русия, така се среща той с нея. Много пъти това лято пред входа на техния дом спират богати файтони и каляски — пристигат от губернията и уезда да го видят. Случва се да дойдат и такива чинове, пред които осмият разред не се смята за чин. Явно маминка не могла да се удържи от изкушението и канела гости. Той дори и не излизал при тях.

В удобната и отделена от дома пристройка, където има три просторни стаи с прозорци към градината, не му се пише. Ставал в шест часа, отивал на езерото, измивал се там с вода и след като пиел кафе с каймак, се оттеглял в пристройката. Но вече в осем часа печало неимоверно — перото падало от ръцете му, главата му затъпявала. Писмата на Гогол от това лято на 1848 г. са пълни с оплаквания от африканската горещина, от болестта, сиромашията, изобщо от неуредеността и безпорядъка. Холерата все още не е напуснала Василевка — заболява и той, започва повръщане, болки в стомаха, световъртеж. Няколко дни и нощи цялата къща е на крак. Изпращат в Сорочинци за Трахимовски, но му се разминало: след една седмица той става, въпреки че е много отслабнал.

Дотогава пише малко — после изобщо не му се пише. Нервите му се разстроили, обзела го тъга, поискало му се да пътува — и отива в Сварково, при чичото на Уляна Григориевна — Маркович (известен познавач на малорусийската история и малорусийския бит), в Диканка — да се помоли пред свети Николай, в Будищчи. Един ден изведнъж си спомня за графиня Виелгорска — „Къде сте и какво става с вас, добра моя, Ана Михайловна?.. Аз съм още жив и някак си се крепи на този свят.“; „Може би за няколко дни ще успее да се отбие при вас в Петербург около месец август.“

Той сякаш и не се готви да отива там, иска да си остане през зимата в Москва и да поработи над втория том на „Мъртви души“. Няма никаква неотложна работа в столицата — освен да се види със старите си приятели: Александра Осиповна, Плетньов, Прокопович, да научи новини — какво мисли Петербург по европейските събития, но и това не е повод, който би го накарал да тръгне на път.

По-скоро тъгата, празнотата, незапълнена от занимания и нежеланието да остане изведнъж vis-a-vis с Москва, с нейния деспотичен и специален интерес към него и към неговата поема, с надпреварата за неговото внимание по въпроса, къде ще обядва, къде ще вечеря, къде ще иде на имен ден. Петербург го привлича сякаш със студенината си, с равнодушието си: той нищо не иска, от нищо, освен от полагащото му се, не се интересува, неговото светско безразличие е добре дошло за Гогол.

Най-вече не му се ще да го разпитват, да води душевни разговори, да изяснява възгледите си за състоянието на руската литература и т. н. Същевременно не би имал нищо против да „поразунае“ Петербург откъм тази страна — откъм страната на политиката и литературата, но по такъв начин, че той самият да остане в сянка, повече да слуша, да наблюдава, отколкото да говори. С една дума, той заминава за столицата да узнае някои сведения, да осъществи част от своята програма във връзка с добиването на „знания“, така необходими му за втория том.

Разбира се, по-добре би било да се отбие встрани, някое непредвидено, забутано място. Да се отбие встрани от утъпкания път, където всичко му е познато (той и така възнамерява да направи), но кой знае защо не му достигат сили и воля: загубил ги е през тези години. Невед-

няж му се искало да дръпне кочиаша за ръкава (Маркович му заел своята каляска: Гогол няма мал собствен екипаж), но ръката му спира наполовина, замира нерешително и като я отпусна окончателно, си мисли: каквото бог даде, да става, каквото ще — от съдбата си човек не може да избяга.

Тази фаталност в неговото поведение, докато той обикновено упражнява железен контрол над своите постъпки, се чувствава у Гогол през 1848 г. Той е уморен — уморен е да се бори със себе си, уморен е да „се заставя“ да пише, уморен е от прекалено дългата пауза. Възвръщането към „милото изкуство“ не се оказва така лесно. Все още в него взима връх понякога проповедничеството, все още в писмата си той говори и пише в този стил, изпада в тона на „Избрани места...“ и веднага се сепва, иска извинение и се шегува, че се е заел със стари неща.

По средата на септември той е вече в Петербург.

3

Петербург го посреща така, както той очаква — без вражда, но и без любов: никакви привързаности, клетви за дружба, никакви близки отношения. Той прави някои посещения, отива у Плетньов (но той не бил се върнал още от вилата си), вижда се с Прокопович, и го заварил в „горичката на разрасналото се семейство“... заминава за Павлино, при Виелгорски, където се празнувал именият ден на София Михайловна.

В Павлино Гогол изведнъж поглежда на Ана Михайловна с други очи. Другояче поглежда и на своето отношение към нея. Отношенията на опекун към млада жена по литературни въпроси, отношения на приятел на семейството и дори „член на семейството“, както го нарича Михаил Юриевич, му се струват недостатъчни. При това той забелязва, че и тя е нещо разстроена, възбудена. Той я отвежда настрани и я пита какво има.

Тя срещнала човек, в който ярвала, че е намерила опора и разбирателство. Но нито едното, нито другото той не могъл да ѝ даде. Този човек не проявил нито ум, нито възвишени чувства. Разочарованието ѝ било жестоко.

Като се връща в Москва, Гогол веднага пише на А. О. Смирнова: „Нейните думи ме изплашиха, когато ми каза: „Иска ми се нещо да ме грабне и да ме увлече; нямам собствени сили.“

Този страх поставя началото на романа. Страх се поражда и за пациентката, и за него. „Нейното положение е опасно — пише той на Смирнова, — тя е девойка, надарена с прекалено силно въображение.“ Но същият излишък от въображение има и у „доктора“, който също може би само чакал случая да му даде някой знак.

Като обмисля средства за спасението на младата Виелгорска, той несъзнателно я приближава до себе си и своята работа. Първото, което му идва на ум — е да я привлече да участва в написването на втория том. Той пише писмо на Ана Михайловна, в което излага програмата на нейното превръщане в „рускиня“ и я уведомява, че би искал да започне своите лекции с нея... с втория том на „Мъртви души“.

Това е знак на висше доверие от страна на Гогол. Жена се допуска в неговата светая светия — в неговото ателие, в което е бил забранен входът не само за странични хора, но и за най-близките.

Гогол никога и никого не е допускал до негово нещо. Сега той се решава на тази стъпка и това негово решение свидетелствува за крайна степен на смущение и „страх“. Страхът е заради нея — че тя ще изпълни обещанието си и ще се увлече отново, и то с първия срещнат. Страхува се и за себе си, че той — учителят — ще остане, както неведнъж се е случвало с него, на заден план. И той бърза. Бърза да спеша събитията и чувствата.

Такъв е Гогол. От една страна, той е внимателен, наблюдателен, не ще пропусне нито една дребулия, без да се съобрази с нея, нито една, дори малка работа — няма да предприеме, без да я огледа, както трябва — и същевременно той пламва, когато пожелае нещо да постигне, когато на пътя му се изпречи някакво препятствие. А историята, започнала в Павлино, безусловно е препятствие: тя го откъсва от работата му.

И той иска да се справи с нея *из един път*.

Романът на Гогол е кратък — той се побира в половин година. Половин година интензивна преписка, обмен на съвети, намеси, въпроси, околни признания. Половин година почти пълно откъсване от труда заради настоящата минута, откъсване от „небесните желания“ в името на „земните желания“.

След като се връща в Москва, той преглежда преди всичко нейните писма, които тя му е писала през различни години от Русия. Тя пише с ясен, четлив почерк, на малки бели листчета хартия с черен кант. Почеркът ѝ издава уравновесен характер, същия оня „разум“, който той винаги е ценял у нея, но този път той открива в писмата ѝ и страстни нотки.

„Щом видя на плика Вашия почерк, се радвам. . . Ех, ако бяхте тук!“ (из СПб., 7/1 — 45 г.).

„... какво ли не бих дала, за да Ви видя и да поговоря с Вас, поне половин час. . . Н. В., упрекнете ме, Вашите упреци са за мене приятни, аз ги обичам. . .“ (из СПб., 7/1 — 46 г.).

„Висшето общество ми дотегна ужасно! Много хора, а човек се чувства някак самотен. Къде са те, умните хора? Къде са възвишените души? Струва ми се, че седя някъде с Вас, както това ставаше в Остенде или Ница и Ви разказвам за всичко. . . Вие ме слушате, тихичко се усмихвате и сучехте мустаците си. . . Как Ви виждам, Н. В., сякаш сте пред мен. Как може руски човек да не се гордее с Вас!“ (из СПб., 18/III — “46 г.).

„Напълно Ви познавам от Вашите писма. . . разбирам чувството Ви, гледам с Вашите очи и мисля с Вашите мисли. . . Като чета писмата Ви, душата ми разбира, че Вие сте прав. . . Аз съдя само със сърцето си и по впечатленията си. . . Готова съм да направя всичко, което може да Ви направи удоволствие. . . Но и на мен самата ми е нужна помощ. . . Всичко у мен се изтощи. . . Чувствам се напълно безсилна. . .“ (из СПб., 7/II — 47 г.).

Последното писмо от нея получава във Василевка: „Най-сетне сте в Русия. Колко се зарадвахме на това известие! Елате по-скоро при нас. Очакваме Ви с нетърпение. . .“

Може би затова той побърза да иде в Петербург? Може би някаква съпяща надежда го е подтиквала?

Сега той е склонен да придаде значение на всичко. *Идеята* вече съзрява у него и той бърза да я *осъществи*. От Москва той вече ѝ писал, че би искал сам да ѝ чете лекции, въпреки че Сологуб, когото той определя за свой заместник и „асистент“, е също способен да ѝ каже много „хубави неща“ Той вече изпада в софистика, като се опитва да ѝ обясни колко е необходима тяхната среща: „Работата зависи не толкова от това, че аз бих бил по-начетен и по-учен от него (т. е. Сологуб — И. З.), но поради това, че всеки шо-годе талантилив човек има свой оригинален, само нему присъщ усет, вследствие на което той вижда цялостно нещата, което друг не забелязва. Ето защо *ми се иска много* нашите лекции с вас да започнат с втория том на „Мъртви души“. . .“

Изглежда, че желанието да направи някаква крачка се примесва у Гогол със съмнение. Колесанията му от онова време се чувствуват в писмата му до други лица — до А. О. Смирнова, М. А. Константиновски, П. А. Плетньов.

До М. А. Константиновски: „Мислите ми се разпиляват, идват в главата ми неканени, невикани гости и отнасят размислите ми бог знае къде, преди да успя да се опомня. Всичко става някак не на време: когато искам да мисля за едно нещо, мисли ми се за друго; когато мисля за другото, мисли ми се за предишното. . . Чувствам всичко това и нищо не ми се прави и от това всичко наоколо ми става още по-страшно и чувствуваш само необходимостта да повтаряш: „*Господи не води меня во искушение и избави от лукавого!*“

9 ноември 1848 г.

До А. О. Смирнова: „... Пак се упреквам и виждам у себе си толкова гадости, че всяка мисъл за другите бяга.

18 ноември 1848 г.“

До П. А. Плетньов: „Получих писмъцето ти. От сърце и душа ти желая най-голямото възможно щастие заедно с тази, която сърцето ти е избрало за твоя другарка; макар да си призная същевременно, аз малко вярвам в някакво щастие на земята. Тревогите започват тъкмо тогава, когато мислим, че вече сме достигнали *брега* и желаното спокойствие.

Той мисли за „бряг“, както мисли за него и неговият герой Чичиков. Скитайки по пътищата на втория том, той някак си се откъсва от мисълта за своите непрестанни пътувания и започва да мисли за спирка по пътя, за надеждно пристанище. Той също е пътник, както и Гогол и му е омръзнало да се скита и да живее сред чужди хора.

Страхът пред изкушението и жаждата да спре на някой бряг съжителствуват съвместно.

Тази зима той напуска уютната квартира, която заемал у М. П. Погодин, и се заселва у А. П. Толстой. В къщата на Тализин на Никитския булевард му дават на първия етаж две стаи и антре — той пак се намира под нечие прикрито покровителство, но тези грижи му дотягат. За кой ли път Гогол се чувствава готованец и храненик, въпреки че няма ден, в който да не е седнал пред писалищната си маса и да не е писал.

Но не му се пише. Мислите се „разпиляват“, той си представя Виелгорска в момента на разговора им в Павлино и вижда колко много може да се измени една жена под влияние на чувствата. Той никога по-рано не я е гледал откъм тази страна. Тъй като познавала вкусовете му, тя веднъж отронва в едно писмо: „Вие, който толкова много обичате жените да са пълни, силни и да имат свеж цвят на лицето.“ Наистина той не е бил неравнодушен към женската пълнота и дори за своята героиня Улинка отбелязва: „Тя има един важен недостатък — именно тя е недостатъчно пълна.“

Ана Михайловна имала същия „недостатък“. Тя не се отличавала нито с пълнота, нито със свежо лице. И той веднъж доста злобно ѝ написал по този повод (когато не успял да я омъжи за Апраксин): ония, които се лекуват по минерални извори и се мъкнат по курорти, по-добре ще бъде и напред да пътуват и да се лекуват, отколкото да се омъжват, защото те не са годни за „разплод“. В това отношение той споделя както вкусовете на Чичиков, така и на Селифан: на Селифан също му харесват „девойки — . . . с бели гърди, бяла шия. . . породисти“, които имат „походка на пауни и коса до кръста“.

Така че, що се отнася до тази страна на нещата, няма никакви илюзии. И не ги е имало. „Ето ви пак инструкция за здравето — пише Гогол в своето първо писмо до Ана Михайловна от Москва — за бога, не стойте на едно място повече от час и половина и не се навеждайте на масата: вашите гърди са слаби, вие трябва да сте наясно по това. Старайте се на всяка цена да си лягате не по-късно от 11 часа. Не танцувайте изобщо, а особено тези бесни танци, те вълнуват кръвта, но при тях липсват правилни движения, които са нужни за тялото. А освен това на вас никак не ви отива на лицето да танцувате: фигурата ви не е стройна и лека. *Вие не сте хубава*. Знаете ли това наистина? Вие сте хубава само тогава, когато на лицето ви се появи благороден израз, явно, вашите черти са така устроени, че да изразяват душевно благородство и щом това изражение липсва, вие ставате *грозна*.“

Колкото и да е подсладено това хапче, то е все пак горчиво хапче за една жена. Гогол използва най-силното лекарство, за да постигне нужния резултат. Клин клин избива — и Гогол постъпва съгласно това правило. Той поставя Ана Михайловна или пред необходимостта да му отговори (и да приеме този тон), или да прекрати преписката. И в единия, и в другия случай това за него е решение и изход; ако прекрати преписката, то в такъв случай и „уроците“ са излишни, ако му отговори — тогава и инициативата и правото да диктува своите условия са на негова страна.

За Гогол това е извънредно важно, тъй като той не може да си представи отношенията си с жената извън това положение — той да бъде неин учител. Твърде трудно е човек да си представи Гогол в ролята на един от тези мъже, които е осмлял в своите съчинения. Мъж — домашна покъщнина, мъж, който изяде приготвеното в кухнята, мъж, който прахосва пари, за да удовлетвори прищевките на жена си. За Гогол мъжът е наставник — първо лице в семейството, не само стопанин на имуществото, но и стопанин на душата на тази, която му е отредена за другарка.

Ето защо със строгостта на учител той дава на Ана Михайловна своите съвети. След като ѝ посочва особеностите на нейното лице и фигура, той прибегва и до друго силно средство: напуснете висшето общество, „напуснете го изцяло“. „Откажете се от всякакви, дори минимал-

ни излизания във висшето общество — продължава той. — Вие виждате, че висшето общество нищо не ви е дало. Вие търсехте в него душа, способна да отговори на вашата, мислехте да намерите човек, с който ръка за ръка да прекратите живота си, а намерихте само нищожество и пошлост.“

Така в писмото на Гогол се изяснява историята, която го „изплашва“ в Павлино. У Гогол се поражда мисълта да стане той този човек, който би могъл да отговори на душата на младата жена. Той я пропъжда, но нищо не може да промени. Очаквайки отговор от Виелгорска и като се вълнува дали не е прекалил, Гогол изпраща кратко поздравително писмо за Новата 1849 г. и моли: „Обадете се!“

Тя се обажда след половин месец. Нейното писмо от 15 януари 1849 г. е спокойно, в него няма и нотка на раздразнение.

„Благодаря Ви... за първото Ви дълго писмо. Прочетох го с голямо удоволствие и искрено Ви благодаря за Вашето приятелско и братско съчувствие към мен.“

„Малко излизам тази зима — пише тя, за да потвърди сякаш, че се е вслушала в неговите съвети. Руските ѝ занимания напредват, но не така успешно, защото Гоголевиет „асистент“ (В. А. Сологуб) охладнял към тях, а същевременно и тя, трябва да се намери нов учител, който майка и възнамерява да търси. За отиване на Гогол в Петербург и лекциите във връзка с втория том на „Мъртви души“ — нито дума.

Но в началото на март получава от нея писмо, което много се различава от предишното. Тя се оплаква от дългото му мълчание, обижда се, че нищо не ѝ е предал по Сологуб, който е бил в Москва, и пише, че при него, както личи, всичко е много „благополучно“, щом той е престанал да ѝ пише.

Изобобщ тогът в това писмо е съвършено друг. От този тон личи, че в Павлино все пак нещо се е случило. Впечатлението, което е направил на Гогол нейният разказ, съдейки по всичко, не остава тайна за нея. Промяната в неговия тон, известно колебание и плахост, които почувствувала у него, я насърчават.

„... Аз помислих, че... всичко у Вас е благополучно и че сте доволен от себе си. Разбирате ли ме в какъв смисъл Ви говоря? — пита тя, намекайки за неговото душевно спокойствие. Ако моите догадки са правилни, аз съм готова всичко да Ви простя и дори да Ви позволя никому да не пише, което е много великодушно от моя страна. Но едно нещо бих искала да знам: ще дойдете ли в Петербург през пролетта и кога точно?“

Това вече звучи като покана, и то се подкрепя и от друга покана, по-точно определяне на среща в Москва, където цялото семейство Виелгорски са решили да дойдат през лятото, за да погостуват в своето имение край Коломна:

„Много бих искала да бъдем заедно в Москва и Вие да бъдете нашия *cicerone* (курс. на А. М. — И. З.). ... Надявам се — привършва тя писмото — Вашето и моето желание най-сетне ще се осъществи и аз... ще стана рускиня. Вие виждате, мой Н. В., че всякак ме влече да стана рускиня... Колкото и да се съпротивявам на този стремеж.“

Едва ли от това писмо можем да кажем, че Гогол е взел надмощие. По-скоро, че над него е взето надмощие — тази фливорност, това кокетство и тези обещания и уговорки можем да си обясним само с това, че Ана Михайловна е свободната, а не е свободен този, към когото те са отправени.

Какво му остава на Гогол? Пламенно той се хвърля да ѝ тълкува смисъла на руските ѝ занимания, смисъла на самото понятие „руски“ и ѝ пише поредното писмо в духа на „Избрани места от преписката с приятелите“, където за *техните* отношения не става нито дума, но затова пък са изложени *неговите* възгледи за брака. В системата на „руското“ възпитание важно място заема „частният и семеен бит“ и като се опира на принципите на Силвестровия „Домострой“, Гогол рисува идеалния образ на жената: тя обединява в едно Марфа и Мария или „Марфа, която не роптае срещу Мария“. Мария в тази алегория е идейната приятелка, а Марфа — стопанката, пазителката на огнището.

Теоретически тези размисли без съмнение са отправени към Ана Михайловна и неслучайно Гогол прибавя в един от черновите варианти на писмото: „Искам да Ви посоча полезното, именно на Вас.“ И добавя: „Непременно... прочетете моето писмо на майка Ви.“ Защо? За

да знае и графинята-майка как той си представя семейството. В послепис към това писмо, адресиран до София Михайловна Сологуб, има една тайствена фраза: „Какво прави графиня Луиза Карловна и в какво разположение на духа е по-често?“ Не е изключено това да е направо, една проверка за настроението на графинята-майка преди стъпката, на която се е решил Гогол.

Преди или след?

4

Но преди да отговорим на този въпрос, трябва да изясним за каква стъпка става дума. В биографията на Гогол тази стъпка е отбелязана като направено предложение на Ана Михайловна Виелгорска. Направено и същевременно не е направено, защото няма никакви точни доказателства в тази насока. Има легенда, слухове, някакви отзвuci от действителни събития, превърнати в легенда. По този повод има намек в спомените на В. А. Сологуб. За това пишат Н. Шенрок и Н. Кирпичников. Както гласят слуховете, Гогол е направил предложението си посредством Веневитинови — сестрата на Ана Михайловна Аполония и нейния мъж Алексей Владимирович Веневитинов. Бил ли е някой от тях тази зима и пролет в Москва, дали Гогол се е обърнал към тях писмено — това не е известно. Сами Веневитинови (както и Виелгорски) не са се решили да дадат гласност на нещата. Пак според слуховете и легендата на Гогол му било отказано, но отказано още на първия етап, т. е. Веневитинови са го посъветвали да не отправя по-нататък предложението си. Те били убедени, че Луиза Карловна за нищо на света няма да се съгласи на този брак. И Гогол взел думата си обратно.

Така е според легендата.

Тя напълно отговаря на поведението на Гогол в такива ситуации. Да получи отказ от първа ръка би било за Гогол непоносим срам. Освен това то би било вече официално предложение, което не би могло да остане скрито. А той държи на най-голяма тайна. Веневитинови именно са били най-подходящи за тази цел. Те били част от семейство Виелгорски и същевременно живеели отделно. Тъй като познавал благородството и независимостта на тази двойка, Гогол е могъл да разчита, че тайната ще бъде запазена. Тайната му се гарантирала и от техния семеен интерес.

В писмо от 30 март 1849 г. — писмото, което току-що цитирахме, няма и помен за предстоящото предложение. Нещо повече, Гогол отнася своите колебания и съмнения в това отношение за сметка на миналото. Ето какво пише той:

„Най-сетне разбрах тогава, че никога не минава безнаказано за нас, ако отклоним, *макар и за миг*, погледа си от онова, към което непрекъснато трябва да бъдат отправени очите ни и *се уълечем дори само за миг* в някакви *земни желания*, вместо в небесни. Но бог беше милостив и ме *спаси*.“

Бог ме *спаси*. . . — следователно всичко е минало, следователно нещо, което го е изкушавало („земни желания“), вече е отминало. Но трудно е да се повярва на Гоголевата датировка, що се отнася до настроенията му. Той често пъти така избързва напред в своите писма, за да обхвата адресата. Той или отнася бъдещи събития към минало време, или, напротив — онова, което вече е станало, отбелязва с предстояща дата. Така неведнъж се е случвало в преписката с майка му, чието пристигане в Москва например през 1839 г. той предотвратява със съобщения, че е още във Виена, а в същност той е бил вече в Москва.

Същата игра с календара е налице и в Гоголевите съчинения. Цифрите у Гогол са имитатори на действителността, мними символи на мнимо време, известна ирония над действителността, която не представява нищо в сравнение с реалността на вътрешните преживявания. Действието в повестта „Нос“ започва на 25 март и свършва на 7 април. Какво значи това? Нищо. Календарната действителност съществува сама по себе си, а действителността на превръщането на носа на колежкия асесор Ковалъов в статски съветник и, обратно, в нос — си е нещо отделно. Събитията, станали в душата, не съвпадат с хода на часовника. Те изобщо не признават времето, както не го признава и людият Поприщчин, който застава времето да играе, числата и месеците да скачат, да прескачат през самите себе си, да застават нагоре с краката и т. н.

Гогол по този начин обръква картите на действителността, поставя в недоумение положителното мислене, изградено върху здравия смисъл. Логиката на времето и законите на времето нямат никакви права в света на Гогол.

„Що се отнася до моето пътуване в Петербург — пише той в същото писмо от 30 март, — въпреки цялото ми желание да се видя с близки на сърцето ми хора, то трябва да се отложи за известно време поради някои мои неуредени неща. А нещата не се уредиха така поради предпоставена причина, т. е. от не така удовлетворителното разположение на духа ми.“

Ако свържем думите за неудовлетворително разположение на духа със скръбта му относно увлечението му по земни желания, то можем да схванем какво има пред вид Гогол. За това именно Гогол отлага появянето си в Петербург, защото още не знае как там ще се отнесат към неговата „идея“.

„Времето е опасно. Всички наши стъпки са опасни“ — пише той през януари на П. А. Плетньов, намеждайки и за стъпката, която е направил Плетньов — за брака му с княгиня А. В. Щетинина. „Обстоятелствата са тежки — признава той в писмо до домашните си в края на март, в което поздравява майка си и сестрите си с настъпващия Великден.“

„Помолете се, добра ми майчице, за бедната ми душа — добавя той. — Никого досега не са ми били толкова нужни молитви.“ „... Всичко е грешно — пише той на Данилевски. — Напълно спокоен може да бъде само онзи, който стои над тревогите и вълненията и нищо не търси в света, или пък оня, който е безчувствен по душа и само плътски се забравя.“

Той нарича чувствата си отклонения и увлечения. Страхува се да им се отдаде като на единствен живот, като на нещо, което е именно животът. Струва му се, че дяволът го подбутва за ръката, че е греховно — и то преди всичко греховно по отношение на неговия труд — онова, на което се е решил.

За същото мисли той и когато наблюдава героите на своята поема. Какво имат те в дома си, в своето семейство? Приятелки за спане, като жената на Констанжогло или Хлобуев, които скучаят на село и все гледат към града. Някакви бездушни украшения на техните приемни и кабинети. Или такива като жената на Леницин (какво струва едно семейство), на която, както пише той, „е затлястала от тялото душата ѝ“ и която изцяло е потънала в децата си, в домакинството, в тоалетите. А същевременно несемейните му герои се топят в самотата си, търсят случай да поговорят за женитба, за потомство и дори да осъществят своите желания практически. Към сватба отиват работите при Улинка и Тентетников, за другарка в живота все по-настойчиво мечтае и Чичиков, а дори и безстрастният Селифан (който е почти безсловесен в първия том) се оживява и у него проличава някаква тъга за дом. Улинка още храни надежда за разбирателство и духовен съюз — идеала ѝ за брак, но докде ще стигне той, какво ще стане с нея и Тентетников, както и с него — Гогол, — той не знае.

„Просто се старая да не трупам излишни вещи — пише той във Василевка на 3 април 1849 г. — и да се свързвам с колкото може по-малко връзки на земята. Така ще бъде по-лека и раздължата със земята. Задоволеността с всичко ни вреди. Веднага ще започнем да мислим за всякакви удоволствия и весели неща, ще задремем, ще забравим, че на земята има страдания и нещастия. Ще бъде покорена от тялото душата и бог ще бъде забравен.“

На този ден — 3 април, той пише наведнъж няколко писма. Това е почти навик у Гогол и при това е Великден. Той бърза да поздрави всички, но във всички тези писма и кратки бележки звучи един мотив: мотивът за това, че той не е устроен, за някаква „бездна“, която го тегли не навреме, за някаква „падина“ встрани от пътя, където може да го закара собственият му ум (до В. А. Жуковски), за пожелание към самия себе си (и към другите) да се спасят от „всичко нечисто“.

И все пак именно на този празник — а може би и под влияние на чувствата, събудени от него (и с тайна надежда за божията благословия) — той се решава да направи тази стъпка, от която се предпазва.

Не можем да установим точната дата на предложението. Дали то е направено *преди* 3 април или *след* това, не е известно. Но след 3 април Гогол изпраща на Ана Михайловна Виелгорска писмо, което свидетелства, че предложението вече е направено. „Струва ми се, че е нужно да Ви напиша поне част от моята изповед. Когато захванах да я пиша, молих бога един-

ствено за това — да кажа в нея чистата истина. Писах, поправях, зацапах, пак започвах да пиша и разбрах, че трябва да скъсам написаното. Нужна ли Ви е в същност моята изповед? Вие може би ще погледнете студено на онова, което лежи в самото ми сърце, или пък от друга гледна точка и тогава всичко може да Ви се представи другояче и написаното, което има за цел да обясни нещата, може само да ги помрачи. Напълно откровената изповед трябва да принадлежи само на бога. От тази изповед ще Ви кажа само едно: много изстрадах оттогава, откато се разделих с Вас в Петербург. Цялата ми душа се стопи и състоянието ми беше толкова тежко, че не мога да го изразя. Още по-тежко ми стана заради това, че няхах с кого да го споделя, няхах от кого да потърся съвет или съчувствие. На най-близък приятел не можех да го доверя, защото тук са замесени отношенията ми с Вашето семейство, а всичко, което се касае до Вашия дом, е за мене светиня. Грех ще извършите, ако продължавате да ми се сърдите, че съм Ви обгърнал с тъмен облак от недоразумения. Тук имаше нещо чудно и как се случи, и досега не мога да Ви обясня. Наистина всичко дойде оттам, че ние недостатъчно се познавахме и на нещо *много важно* погледнахме лековато (курс. от Гогол, И. 3.), поне много по-леко, отколкото би следвало. Вие всички много по-добре сякаш да ме опознаете, ако имавме възможност да живеем по-дълго време някъде заедно, и то не безделнически, а на работа. Защо в същност не поживее вие във вашето краймоковско село? Вие повече от двадесет години не сте виждали вашите селяни. Сякаш това е дребна работа: те ни хранят и ни наричат свои благодетели, а ние нямаме време и цели двадесет години да ги видим! Аз също бих дошъл при Вас. Ние всички заедно бихме се заели със стопанството и бихме се грижили за тях, а не за себе си. Наистина това би било по-хубаво за здравето и по-весело, отколкото обикновеният и безсмислен живот във вилите. А ако при това и всеки се помоли богу повече за това да му помогне да изпълни своя дълг, ние сигурно след известно време бихме имали такива отношения помежду си, в каквито би трябвало да бъдем. Тогава и на мене, и на Вас ще стане ясно и видно *какъв* (курс. от Гогол, И. 3.) трябва да бъде аз по отношение на Вас. Някакъв аз трябва да бъде по отношение на Вас: бог неслучайно така чудно сблъсква хората. Може би по отношение на Вас аз трябва да бъде не нещо друго, а верен пес, длъжен да пази в някакъв ъгъл имуществото на своя господар. Не се сърдете — ще видите, че нашите отношения, въпреки че на времето бяха помрачени от някакво мимолетно недоразумение, все пак те не са такива, че да гледате на мен като на чужд човек, от когото трябва да криете дори и това, което в минути на огорчение би искало да изрече оскърбеното сърце. Бог да Ви пази. Прощавайте. Прегърнете всички Ваши близки.

Изяло Ваш до гроб Н. Гогол“

Думите за „верния пес“ при „своя господар“ говорят сами по себе си. Верният пес и господарят — това не са вече отношения между брат и сестричка, учител и възпитаничка или слушателка на лекции, това са отношения между мъж и жена. „Отношенията ми към Вашето семейство“ — това е фраза, която говори също сама по себе си. „Какъв трябва да бъде по отношение на Вас?“ — това е опит да изясни своя статус при семейство Виелгорски.

Няма никакво съмнение, че „предложението“ на Гогол е стигнало до Ана Михайловна и нейната майка. И те са имали повод да му „се разсърдят“. Първо, той е направил това без предварителен разговор с тях и, второ, по околел път. Самата идея, че Гогол може да стане член на тяхното семейство в пълния смисъл на тази дума, също е трябвало да смути най-малко графинята-майка. Гордата внучка на Бирон е трябвало да възнегува от тази „дръзка“ постъпка. Колкото и високо да е ценяла тя неговите умствени способности, колкото и трезво да е гледала на външността на своята малка дъщеря, но все пак той не е бил жених. И, разбира се, не съпруг. Та той не е приет в двореца. Как може да иде Нози с него на бал? И знае ли той да танцува? Как ще се държи с висшите особи? Та на него ще му се случи да разговаря със самия цар! Не, всичко това е от областта на фантазиите, безумните фантазии на безумния Гогол. Когато той вършел своите чудачества по-далече, тя е могла да му ги прощава (че какво я засягат те нея?), но в случая той наанася на нея и на цялото семейство оскърбление.

Гогол още не знае за тази реакция на графинята-майка, но се мъчи да предотврати нейния гняв чрез дъщерята. Разбирайки, че и Ана Михайловна има основания да му се сърди, той се оправдава, отстъпва — но отстъпва с чест, с развято знаме, ако можем така да се изразим.

Това е единственият от познатите ни любовни писма на Гогол, което остава все пак писмо на Гогол. То съдържа не само оправдания, но и поучения, порицания, в него намира израз гордостта на Гогол, макар че в него е отразено и неговото смущение.

От една страна, той нарича нещата с техните собствени имена: („верен пес“ и т. н.), от друга — нищо не казва по същността на въпроса въпреки и да споменава, че станалото е „въпрос“. Този въпрос вече се е „свършил“, отношенията със семейство Виелгорски в него вече са се „объркали“ — той признава съществуването на някаква постъпка от негова страна, но все пак не се решава да назове какво е точно това нещо. И тук присъствуват „мътни облаци от недоразумения“, които му дават възможност да се оттегли без позор. „Нещо чудно“, „нещо твърде важно“ — всичко това са само думи. Всички тези неща са обикновените „номера“ от страна на Гогол.

Неслучайно пред нас не е черновият текст, не е живото писмо, писано със замазвания и зачерквания, а беловата, уточнена до последната запетая — без никаква следа от този, който го е писал.

И като капак на всичко — на него няма дата. Това е сякаш писмо, неизпращано никога и никому, тъй като и името на Ана Михайловна Виелгорска също не е споменато. Ако човек погледне равните редове на писмото, стриктно направените завъртулки на буквите, ще си помисли, че това е копие, което Гогол е оставил за себе си — за всеки случай, — зашифровано с липсата на имена и дати. Гогол сякаш се страхува от съвременниците си и потомците да не би те да поискат да го уличат в съществуването на някакъв роман.

И само връзката на това писмо с други писма до Виелгорски и някои битови подробности, свидетелстващи, че те се отнасят до тяхното семейство, поставя това безименно послание на Гогол на неговото място в действителната история на неговия живот.

В писмото си от 3 юни 1849 г. до Ана Михайловна Виелгорска той вече пряко се позовава на безименното писмо: „Ето защо ми се стори, че животът на село може да даде повече храна на вашата душа, отколкото на вилата.“

Този факт, както и други факти ни дават основание да отнесем безименното писмо на Гогол към 1849 г. В пълното събрание на съчиненията на Н. В. Гогол (издание на АН на СССР. Т. XIV. М., 1952) то е датирано пролетта на 1850 г. — така го е датирал и биографът на Гогол В. Шенрок. В. Шенрок смята, че след като е направено предложението, отношенията на Гогол с Виелгорски — поне писмените — е трябвало да се прекратят. Тези отношения прекъсват през 1850 г. Но причина за прекъсване на кореспонденцията между тях изобщо не е предложението, а намаленият общ интерес на Гогол към хората, с които си кореспондирал, сред които са били не само Виелгорски. Започвала друга криза — творческа, отдалечава се завършването на втория том на „Мъртви души“ и съсредоточаването върху поемата (и върху себе си) откъсват Гогол от хората.

Що се отнася до продължението на преписката между него и Виелгорски в края на 1849 и началото на 1850 г., тя е трябвало да се продължи: това е било в интерес и на Гогол, и на семейството на графиня Ана Михайловна.

В потвърждение на това, че безименното писмо е било написано през пролетта на 1849 г., свидетелствуват и контекстът на Гоголевата преписка с други лица. Нищо в писмата от пролетта на 1850 г. не наемква за катаклизма, разтърсил цялото същество на Гогол. Има оплаквания от болестта, от „простуда“, „телесно изтощение“, но това са обикновени оплаквания на обикновения Гогол. Писмата от пролетта на 1849 г. крещат за потресението, вопият за него. В тях най-сетне има преки цитати от безименното писмо, текстуални съвпадения с него. „Страшно съм се измъчил“ — пише Гогол през май 1849 г. на А. О. Смирнова. „Много изстрадах за това време“ — до В. А. Жуковски, „Много съм се измъчил оттогава“ — пише той на Виелгорска. Отправеният към нея съвет да поживее сред селяните и упрекът във връзка с нежеланието да направи това е почти буквално повторен в писмото до сестрите му от 3 април същата година: „Както и да е, бедните селяни с пот на лицето работят за нас. А ние ядем хляба им и не искам да видим дори труда на техните ръце. . .“

Такава текстуални съвпадения са невъзможни, ако писмата са писани след цяла година. Поставено сред писмата от пролетта на 1849 г., писмото до А. М. Виелгорска изглежда естест-

вено, в контекста на преписката от пролетта на 1850 г. то няма връзка с настроението на Гогол от това време.

Към пролетта на 1849 г. може да се отнесе и още едно потвърждение за края на „романа“. „Слава богу — пише с облекчение Гогол до майка си — бог сам устройва вашите деца; нито аз съм женен, нито срещите ми влязоха в брак, в същност по-малко грижи и главоболия. И в това се крие великата божия милост.“

... Отговор на „част“ от своята „изповед“ Гогол не получава. Дали той е очаквал отговор на „изповедта“ или на направеното и отхвърлено предложение, не знаем. Но писмото на Гогол до Ана Михайловна от 16 април 1849 г. издава външение и нетърпение:

„Вие нито думичка не отговорихте на моето дълго писмо. Ако за него сте ми нещо сърдита. Но не, вие не можете да ми се сърдите, добра Ана Михайловна. Защо ще ми се сърдите. Наистина това се случи така, от само себе си.“

Очаквайки я в Москва (за отиване в Петербург не става и дума вече), той се надява, че „за много неща ще трябва да си поговорим тогава, сега се боя да не ви досадя и да кажа нещо непонятно (по-нататък: само едно нещо, и то съвсем стара новина). Засега ще ви кажа само едно, че аз се убеждавам от ежедневиия ми опит, и то всеки час и всяка минута, че тук, в този живот, сме длъжни да работим не за себе си, а за бога (курс, от Гогол, И. З.). *Опасно е и за миг човек да забрави това.*...“

5

Думата „миг“ често се мърка в писмата на Гогол от онова време и особено в онези, които изсяняват неговия роман. Това е фиксирането на времето на неговия роман, неговата неочакваност, внезапност и скоротечност, онзи пристъп на чувства или фантазия, който е смутил неговия тих и отшелнически живот.

Имало е един такъв миг, когато той е пожелал да излезе от килията си, да заживее такъв живот, какъвто живеят всички, но е разбрал в същия този миг, че тази участ не е за него. Той пак получава „плесница“, както и в историята с „Избрани места...“ Това е било удар по неговия пореден опит да съедини мечтата с действителността.

Читателят е успял да забележи вече, че романът на Гогол е роман в писма, това е форма на отношения с жената, която сам Гогол осмива в „Записки на един луд“. Романът в писма е книжен роман, роман на Манилов, роман на Хлестаков. Впрочем у Гогол и Чичиков в любовните работи е способен само на мечта. И всичките му герои в любовните работи са мечтатели, поети, неумели ученици, и само в сънищата си те са способни на нещо повече, само в опиянението им се привиждаат картини, когато те побеждават, взимат надмощие и получават за любими губернаторски дъщерички или... графини.

Това са само фантастични предположения за сметка на любовта, но не е самата любов.

А дали е имало тук любов? „Дали това не беше някакво нервно състояние или истинско чувство, самият аз не мога да реша“ — ще напише Гогол месец след тази история до сестрата на Ана Михайловна София Сологуб и макар че тези редове ще имат отношение към други негови чувства — радостта му във връзка с раздвижване на работата му над поемата — същото той би могъл да каже и за своята „любов“.

Ние смело поставяме тази дума в кавички, защото сме уверени, че не е имало любов. Имало е разпалено въображение, предвкушване, задочно тържество в мислите и възпитателна идея, доведена до феномена на роман — но не и самият роман.

След като отстъпва объркан, Гогол бърза да се извини за нанесените „оскърбления“. Също както и след излизането на „Избрани места...“ той моли да бъде извинен от тези, които е оскърбил.

„Молитви сега са ми много нужни — пише той на майка си на 12 май 1849 г. — Аз тугувам и боледувам не само телом, но и духом. Много обиди съм нанесъл. За бога, помолете се за мене. О, помолете се също да се помират с мен онези, които най-много обича душата ми!“

„Няма близки на моето сърце хора — пише той в писмо до С. М. Сологуб от 24 май, — кои-

то да не съм обидил в това време и да не съм оскърбил в припадък на някаква студена безчувственост на сърцето ми.“

Кои са тези близки хора, които той е оскърбил? На майка си и сестрите си той пише нежни (по-нежни от всеки друг път) писма. Няма конфликти и с други „близки“ негови хора. Единствено с Погодин той се скарал пак, но това единствено скарване не е могло да предизвика *такова* покаяние. Постъпката, приета от Виелгорски като оскърбление — ето какво има пред вид Гогол. И неслучайно на писмото от 16 април Ана Михайловна не му отговаря.

В послепис към писмото от 16 април, адресиран до С. М. Сологуб, се казва за графинята-майка: „За вашата маминка графинята не казвам нищо. Тя е решила завинаги да ме изхвърли от своята памет.“ Той е знаел за кого този *удар* ще бъде наистина удар. От нея, от маминка, той най-много се е страхувал. Безхарактерният Михаил Юриевич не му влизал в сметката. Него той може би би успял да убеди, че Ана Михайловна е отредена за него, Гогол, но маминка е била главното препятствие.

Дори и в дните, когато е бил приеман ласкаво от нея, тя някак го разграничавала от останалото общество, което гостувало у Виелгорски, особено в Петербург, където той по никакъв начин вече не е могъл да *живее* у тях, както е живял свободно в Ница, или да бъде домашен приятел на дома, както в Баден-Баден, Париж и Рим. В техния огромен дом на Михайловския площад в Петербург графинята-майка имала свой собствен кръг от познати. Гогол е можел да бъде допускан в семейството, в кабинета на Михаил Юриевич, където се събирали *всякакви хора*, но в приемната, където в парадните дни е приемала графинята-майка, той не е могъл да бъде свой човек: там, както сам Гогол се изразява, от сутрин до вечер се тъпцели само графове и князе.

Изниква въпросът: защо Гогол не скъсва оттогава с Виелгорски, защо поне оскърбено не замлъква, както обикновено става с него, когато чувства наранена гордостта си?

Той мисли за защитата на своята рожба — втория том на поемата, който — след преживяното отклонение — отново се задвижва и оживява. Загубвайки Виелгорски, той загубва опора в Петербург. Той няма други защитници пред висшето общество, пред двореца, пред царя. А. О. Смирнова, въпреки че би могла да му помогне в тази насока, била далече — в Калуга. След ревизията, която изпратил Николай в Калуга, за да провери дали калужният губернатор Н. Смирнов изпълнява честно своите задължения, нейните отношения с Николай Павлович са разклатени. Жуковски се намирал във Франкфурт на Майн, той не влизал вече в сметката.

Да се откаже от връзките си с Виелгорски е било твърде рисковано. Пък и той не би се решил на такава постъпка. Колкото и велик да се е чувствувал дори в собствените си очи като писател, той е съзнавал своето място. Дори в писмата, отправени към Луиза Карловна, той — след думите „нейно сиятелство графиня Л. К. Виелгорска“ — в скоби добавял: „по баща принцеса Бирон“. Той не е могъл да надвие този съсловен страх у себе си. В съчиненията си е могъл, но в живота не е смеел. В „Избрани места от преписката с приятелите“ той се осмелява да дава съвети и на самия цар. Той го развенчава, като казва, че той не е представител на бога на земята. „В тези писма има нещо такова, което трябва да прочете и сам царят, и всички в царството“ — пише той.

Това пише чиновник от осми разряд, комуто в последния департамент не биха поверили дори и отделение, и това го пише истинският повелител на умовете в Русия, за когото не съществуват никакви таблици за рангове.

Но в живота си той (в по-голямата му част) е бил такъв чиновник. Той знае какво означава да се блъскаш в предвернето и да чакаш кога ще излезе началникът, който може да те ошастливи, а може би и не. Той знае какво означава да пишеш молби и да прибъгваш до епитети, за да измолвиш пари за препитание. Горчивият хляб на угодничеството му е бил познат.

Ето защо, „настръхнал“ и този път, той продължава преписката. Той кани Ана Михайловна в Москва — вече не за да изясни характера на своите отношения, а за да посетят московските свети места, да разгледат живописиста в московските църкви и за да напреднат нейните „руски“ занимания. За същото той моли и София Михайловна, като иска чрез нея да повидее и на графинята-майка. На самата Луиза Карловна той не пише, защото разбира, че в тези напечени минути такава писмо може само да навреди.

С една дума, тук влизат в ход дипломатическите способности на Гогол, използвани, за да се изгладят конфликтът. За главен адресат се използва неутрална страна — София Михайловна Сологуб, най-малко „оскърбената“ от направеното предложение.

На 17 май 1849 г. С. М. Сологуб му отговаря, че Виелгорски няма да идват през лятото в Москва. При това тя се позовава на решението на Михаил Юриевич, т. е. главата на семейството. Но Гогол прекрасно знае, че това е само мотив. Михаил Юриевич нищо не е решавал. Това е решение на Луиза Карловна, така дипломатично — чрез посредник — предадено на Николай Василевич.

Писмото на София Михайловна, която обикновено нежно се отнасяла към Гогол, показва, че сянка от гнева на майката е паднала и върху нейното отношение към него. „Вие сте убеден — надявам се — пише тя, — че ние често си спомняме за Вас, но вие трябва също така да знаете, че имам прекалено много занимания и просто не успявам.“ Дори само тонът на нейното писмо е в състояние да докаже, че е направено предложение! „Надяваме се, много да рисуваме — продължава София Михайловна, — много да четем и да се наслаждаваме на спокоен живот.“

И въпреки всичко това сухо писмо предизвиква бурен възторг у получения извинение Гогол. Той възприема този отговор именно така — че е извинен, тъй като не се е надявал да получи от Виелгорски каквото и да било писмо. Отношенията са възстановени — и макар не в този вид, в който са били дотогава, но все пак няма разрыв, а това означава, че няма да има и свързаните с него последствия. „Денят 22 май, в който получих вашето писмо — пише Гогол на С. М. Сологуб, — е един от най-радостните ми дни, каквито бих могъл да очаквам в днешното тъжно за мен време. Ако бихте могли да видите в какво тъжно състояние беше душата ми до получаването на писмото ви, бихте ме разбрали. . .“ И по-нататък прави оценка на своята постъпка: „Действувах по начин, по който може да действа човек в състояние на безумие, а същевременно да си въобразява, че постъпва умно. . .“

Той почти се разкайва за своето безумие, като Поприщин, който също е дръзнал да погледне генералската дъщеря. Същевременно пише на А. О. Смирнова писмо и я моли специално да уведоми София Михайловна (а чрез нея и Луиза Карловна, и Ана Михайловна) какво „чудо“ са упражнили върху него написаните от нея редове. Той иска да успокои разтревожените графини, че е разбрал всичко, че нищо подобно вече от негова страна не ще се повтори, че е готов да забрави станалото. В писмо до С. М. Сологуб той се укорява в „егоизъм“ и „жестокосърдечие“ и пише, че „всички те са станали сега по-близки на сърцето му откогато и да било по-рано“.

В това послание се чувства унижението на Гогол. Гордостта на Гогол е била принудена да отстъпи пред жизнените обстоятелства. „Видях Владимир Александрович — съобщава той за срещата си със В. А. Сологуб в Москва. Щом научих, че е в Москва, въпреки неразположението ми побързах да ида при него. . .“

И още една подробност от писмото му до С. М. Сологуб от 24 май 1849 г. е важна за нашия роман. Това е послеписът:

„Поздравете Веневитиновци. Смутих ги с това неуместно писмо. Но какво да се прави — давящият се се хваща за всичко.“

Няма никакво пояснение в писмото на Гогол към тези думи. Споменаването на Веневитиновци потвърждава легендата. Изглежда, че и самото предложение по всяка вероятност е било направено писмено. И тук е действувало писмото, а не самият автор.

„Вие сега всички ми станяхте по-близки. . .“ „... какво правите всички. . . Вие всички станяхте по-близки на сърцето ми. . . ще се видим всички заедно. . . Бог да Ви пази. . . всички Вас. . .“ Такова преориентиране от една към всички в писмото на Гогол не е случайно. Трябва човек да познава характера му, за да разбере, че нито една дума той не поставя безцелно, нито на едно място няма да съберка случайно, а ако съберка подобно на птица, когато кълве червей, неговото остро око ще измъкне от черновата непредпазливата дума — и тази дума няма да бъде оставена пред погледа на читателя.

След това — косвено — извинение Гогол вече може да получи и прякото благоволение на самата пострадаваща. Ана Михайловна — естествено с разрешение на майка си — му пише писмо. То не е стигнало до нас, но можем да бъдем уверени, че в него не е спомената нито дума за нанесеното „оскърбление“.

На 3 юни 1849 г. Гогол се откликва:

„Трябва да се покорим. Не успя намерението ни да бъдем на онова място — трябва да се огледаме как да бъдем на това.“

Това се отнася и до тяхното нежелание да заминат за Москва, и до неговата участ на отхвърлен.

„И само се удивлявам на божията милост, която не ме наказва така, както заслужавам.“

Това писмо е изпълнено вече и с гоголевски софизми, и с гоголевски поучения. Някак вяло той продължава да дава известни наставления на Ана Михайловна, опитва се да ѝ обясни нейните задължения в семейството (по-специално по отношение децата на сестра ѝ, които могат да се възпитат „по пътя на любовта“), но това го пише вече успокоеният и отрезвеният Гогол. Като търси нейното допълнително снизхождение, той се извинява с болестта си, която с настъпването на пролетта го „разтърсила“ изцяло. Но това не е нищо друго освен болест на нервите, свързана с направеното предложение.

Обстоятелството, че преди това той се скарал с Погодин, който отказал дори да участва в традиционния обяд по случай имения ден, празнуван на 9 май в чест на Гогол, не е могло да го разтърси така изцяло. А именно на такъв вид разтърсване и разнищване набляга Гогол в писмата си, отправени до различни лица. Диагностиката на неговия роман се очертава в тези признания безпощадно ясно.

„Аз съм толкова болен и духом, и телом, така съм разтърсен целия. . .“

Началото на май — до А. О. Смирнова.

„Много сълзи имаше. Трябваше много да се ороси бесплодната земя на моето сърце, за да бъде тя в състояние да роди нещо. . . Тревогите и вълненията не са минали и досега, и сърцето много ме боли. . .“

14 май 1849 г. до В. А. Жуковски.

„Аз сам си създадох отново тежко нервно разстройство, което още повече се засилил от някои душевни огорчения. Аз съм толкова разтърсен и духът ми толкова се развълнува, че никакви медицински средства и утешения не можеха да ми действуват.“

24 май — до А. П. Плетньов.

„. . . с настъпването на пролетта не устоях. Нервите целия ме разтърсиха, хвърлиха ме в такова униние, в такава нерешителност и такава мъка от собствената ми нерешителност. . .“

27 май — до А. О. Смирнова.

Но в началото на лятото на 1849 г. в кореспонденцията на Гогол се появяват и други нотки. „През пролетта заболях, но сега отново се оправям“ — пише той на 5 юни на К. Базили. За отминала вече съблазън на ума пише и на П. А. Плетньов (в писмо от 6 юни), за някакъв „махмурлук“, който настъпва след първите дни на опиянението и така наречения меден месец (гук има и пряк намек за женитбата на Плетньов), когато „човек се събужда“ и чувствава, че е „спал, а не е живял“.

И така Гогол сам дава наименования на своя роман — *сън*, *привидение*, *изпитание* на една поетическа мечта, която този път го отклонила твърде встрани от правия път. Той винаги нарича своя път — *прав път*. Всякакви отклонения от него са „криви пътища“ и „здрачевини“, които водят само в тъмнина. Устремена към светлината, неговата душа и в това „мигновено отклонение“ преживява още едно изпитание. В преносен смисъл това също е болест, но болест на духа, съблазнил се от нещо земно.

Като последен отзвук от тази буря, преминала през душата на Гогол и невидима за страничния поглед, звучат редове от писмо на Гогол до сестра му Елизавета Василевна от пролетта на 1850 г.

„За нас е важно: обичаме ли? А дали някой ще отвърне на любовта ни с любов, това не е наша работа. . . За нас е важно да обичаме. Но на мен ми се струва, че любовта е винаги взаимна. . .“

Да погледнем в бележника на Гогол от тези години и да прочетем как си представя той тази любов теоретически:

1. Преди всичко задълженията на мъжа и жената изобщо. Техните прозаични, житейски задължения: мъжът — стопанин на своето отделение, жената — стопанка на своето отделение. Единият и другият вървят по своя път и се свързват в семейство. Тук е все още само едната половина на брака.

2. Мъжът, избрал си поприще и път, си избира жена като помощничка, която, освен че го предпазва от всякакви разсейващи го занимания, му осигурява свободно време, като поема върху себе си всички грижи около домакинството и други дребни житейски грижи (могла ли е тази „теория“ да се съчетае с начина на живот и навиците на Нози? — И. 3.), му служи като възбуждаща и увличаща сила, небесно звънче, което непрекъснато го зове към работата му. *Тя е част от неговата мисъл и живее в неговото дело.*

3. Съюзът се осветява от Христос. Следователно над всички цели е да тръгнем към оъзи, който е осветил този съюз. Човек е слаб и немошен и е *самотен без помощ...* (фразата не е довършена — И. 3.) той може да се ободри, ако ободрява другия, и да се спаси, спасявайки другия. И затова в основата на християнския съюз трябва да залегне спасението на душата.

В него трябва да се влезе като в *божи пустинен манастир*, поради което неслучайно апостолът уподобява съюза на съпрузите със съюза на Христа с църквата.

Година е необходима за подготвяне към съпружество, за да се огледа всичко и да се влезе като в законен дом, където да ти е познато всичко, за да можеш още същия ден да тръгнеш като по познат път и да олицетворяваш от себе си порядък и хармония. Всичко е предварително разпределено, часът — минута по минута, и като се прекръстиш, да се заемеш с работа като в *строг манастир*, като в *строго училище*. . . Който повелява. . . (фразата е незавършена — И. 3.). Но всичко е предварително утвърдено: двамата са пленници на установен закон.“

Тези редове Гогол вписва в бележника си след бележките си за посещението в Ерусалим и Петербург в 1848 г. Те могат да се отнесат пряко към романа му с Виелгорска. Но не за нея е бил този строг устав. Не е била тя възпитана така, че да се затвори в манастир. Още в Париж графинята-майка се безпокои за нейното лекомислие и се оплаквала на Гогол, че недай си боже, Нози да се влюби, ще стане голяма беда, защото ако се влюби — ще бъде не в който трябва. За това, че тя прекалено много се увличала от „полките“ и лековато гледа на живота, го предупреждава и Смирнова.

Но той разчитал на своята желязна воля и на нейното подчинение. Той бил уверен, че духовната игра, която тя водела с него (за него това не е било игра) ще доведе до неговото пълно тържество над нея и в областта на чувствата.

Малко след тази бележка в бележника е написано:

Nosy and then.

Преведено на руски, това означава: „*Нози и тогава*“ (Нози и тогава). Какво означава „тогава“. „Тогава“ или „след“. Във всеки случай това означава никакво действие във времето, което трябва да стане. Няма да гадаем, само ще отбележа, че и в бележника на Гогол между адресите, деловите записки и наброските към втория том е записано и името на Ана Михайловна Виелгорска.

Какво е бил той за нея? Отначало далечен приятел на Жозеф и утешител на майката. После домашен приятел в Ница, умен събеседник, удовлетворение за нейното тщеславие — известен литератор — Гогол. После — в минути на униние — кореспондент и наставник, в чийто наставления тя вниква дотолкова, доколкото с гордостта на ума си ги е приемала, но сърцето ѝ е оставало хладно към тях. Кокетничейки с него, тя кокетничко несъзнателно, както това прави жената с всеки, който е в нейната компания. А по време на романа това кокетство преминава в двойно тщеславие наред с йерархическото чувство на „оскъбнение“ (внушено ѝ повече от майка ѝ), тук е могло да съществува и удовлетворение, че *имено тя* е избрана от Гогол.

Това е било и своеобразно отмъщение към А. О. Смирнова, която Гогол винаги предпочитал и от която всички Виелгорски го ревнували. Ана Михайловна и Александра Осиповна

не се обичали. Завист е терзала Нози към красивата Смирнова, при това лошата репутация на А. О. във висшето общество (наричали я „лъвица“ и „сирена“) оправдавала тези чувства.

Настоятелят на „манастира“ останал в своя манастир, тя — извън неговата ограда. Но „отклонението“, което преживява Гогол, му струва много скъпо.

То е било удар по личното му самолюбие и по самолюбието на „идеята“, която лежи в основата на романа. Още едно обръщане към хората, опит пряко да повлияе на действителността, не успява. Отдавайки се на своето „мигновено“ отклонение, той въпреки това му се отдава изцяло. Романът нанася удар на неговия спокоен живот, неговия порядък, той нахлува в килията му като вихър и събаря всички предмети. „Гледай и се любивай на красотата на твоята душа, лъжесвидетелю и клетвопрестъпнико, пръв нарушител на закона и светинята, който искаше да бъде християнин и не умееше да жертвува земяния огън заради небесния. . .“ — тези думи, записани в същия бележник, Гогол отправя към себе си.

Романът е измяна към труда му, клетвопрестъпление по отношение на самия него, жертва на „земяния огън“. „Моята мерзост“, „моето недостойнство“ — пише той на Н. Шереметиева, — „моята низост“. Той се клейми и се ругае за отстъплението от своите задължения. И в това самоосъждане се разкрива нравственият максимализъм на Гогол. Нещо обикновено за обикновения човек, за него е „мерзост“ и „падение“.

Също както в „Избрани места. . .“, това е прекриване на Гогол извън границите на „милото му изкуство“, отричане от него, което влече след себе си и наказание. Все така, както пише той на Жуковски, изкуството е на първо място, всичко останало е второстепенно. В това „второстепенно“ влиза едва ли не целият живот, а още повече — отношенията с жената.

Преходът от наставничество към „любов“ е бил неестествен и прекалено прибрзан. Това е било напрежение на ума, напрежение на гордостта, която се стреми да преодолее естествения, и с един замах да прескочи разстоянието, необходимо за развитието на едно чувство.

Нетърпелив подобно на своите герои, той жадувал „скоч“, някакво внезапно „чудо“, някаква фантастична ситуация, в която всичко ще стане от само себе си — но в живота не става така. Титулярните съветници не стават за един миг крале, а колежките регистратори — членове на Държавния съвет.

„Поварвайте — една девойка не е способна да изпита възвишено чиста дружба към един мъж; непременно ще се породи инстинктивно друго чувство, което е сродно, и бедата ще се стовари върху нещастния доктор, който с истинско братско чувство, а не с някакво друго чувство ѝ поднася лекарство.“

Така пише Гогол на А. О. Смирнова на 18 ноември 1848 г. от Москва. Той току-що се е върнал от Петербург и срещата в Павлино е била още прясна в паметта му. Той едва е започнал да обмисля нейните последиствия и да разплита нишките на възображението си. Сякаш предвиждайки ситуацията, в която ще попадне той, в интерес на безопасността — разменя всички места — в положението на доктора се оказва девойката, „бедата“ изхожда не от него, а от нея.

Това писмо е отговор на молбата на Смирнова да се сближи с дъщерята на С. Т. Аксаков Машенка (която е една година по-голяма от Нози). „Не се възползувах от вашите съвети да се заема с тъгуващата „девица“. . . — рязко отблъсква съвета на Смирнова Гогол. С това той като че ли иска да отвлече вниманието на Александра Осиповна, която го познава по-добре от който и да било друг човек, от това, че вече се е заел с една „тъгуваща“ девица и че „инстинктивно друго чувство“ се зародило вече у него.

Но той сам се излекувал от тази „беда“.

Отново е мобилизирано желязното търпение на Гогол и всички негови сили — този път освободени — се насочват към труд. „Здравето ми е добро“ — „здравето ми е прилично“ — пише той. „Времето лети в занимания“ — пише той през есента на 1849 г. на Смирнова. „Цялото ми време е отдадено на работата“ — това е вече от писмото до С. М. Сологуб и А. М. Виелгорска. Нека отбележим, че това писмо е до два адресата и на първо място този път стои сестрата, а не самата Нози. С романа е свършено. „Нямам и миг свободен — продължава той. — Времето лети бързо, неусетно. О, колко *спасително нещо е работата* и колко важна е първата заповед, дадена на човека *след изгонването му от рая*: с пот и труд ще изкарваш прехрана

ната си! Стига само *за един миг* да се откъснеш от работата си и вече се оказваш във властта на всякакви изкушения. А такива имаше много в сегашното ми идване в Русия!“

По-ясно не можеш и да се изразиш. „Изгонването от рая“ изглежда доста красноречиво. Но и извън „рая“ Гогол продължава да живее. И може би по-весело, отколкото тогава, когато, макар и само във въображението си, е бил вътре в този рай. Всичките му писма до Виелгорски (ту до Ана Михайловна, ту до София Михайловна, ту до двете заедно) през лятото на 1849 г. свидетелствуват за пълното му „излекуване“ от болестта.

Той се шегува, той се смее, позволява си весело да откликва на тяхната веселост, изпраща им книги по ботаника, тетрадки, в които да си записват наименованията на тревите — с една дума, поддържа предишните отношения. Такова спокойствие дори ги шокира. Във всеки случай то се отразява с обидно любопитство у младата Виелгорска. И тя (в писмото си от 17 юли 1849 г.) кокетира с него и му пише, че няма да даде на сестра си неговите ботаники, няма да раздели с нея неговите тетрадки. Гогол в отговор — нито дума.

Той пропуска всичко това покрай ушите си и едва на поканата да се отбие по време на своето пътешествие из североизточните губернии (което той възнамерява да предприеме) — шеговито отговаря: да се отбия? Защо да не се отбия? Все едно — „аз живея днес у одного, утре — у другого. Ще дойда и у вас и ще поживея и у вас, без да ви заплащам за това ни копейка.“

На 20 октомври, когато поздравява София Михайловна с новородената дъщеря, относно обещанието си да се отбие у тях обяснява: „С удоволствие си мисля как *весело* ще се срещна с вас, когато свърша работата си.“

Тези обещания да се отбие не го задължават за нищо. И защото той не е възнамерявал да отиде у тях, щом поставя това *условие*: когато си свърша работата.

Такъв тон вече обижда Виелгорска. Ето какво му пише тя на 17 януари 1850 г.: „Колко се радвам, че Ви прилежно работите. . . това показва, че сте здрав и се чувствувате добре. . . Прекрасна е съдбата на истинския. . . писател, комуто е отредено свише да владее умовете и сърцата на хората, чието влияние може да бъде толкова важно и голямо! Ви имате цел в живота си, любезни Н. В. Тя ви удовлетворява напълно и запълва цялото Ви време, а аз каква цел да си избира? От цялото ми рисуване, четене и пр. и пр. няма никакъв смисъл. Не ми се сърдете и не ми се карайте мислено! Аз само се шегувам, макар и не съвсем.“

Правнучката на гордия Бирон вдига бяло знаме. Вече без да се надява на нещо, тя все пак го пита: „Кога ще Ви видим — и сама си отговаря — впрочем, ако сте зает в Москва, жалко е да Ви безпокоим. Прощавайте, мой Н. В.“

Но това — било призив, било извинение — не трогва Гогол. „За какво да ви се карам, добра ми А. Михайловна?“ — пише той на 11 февруари 1850 г. За Вашето хубаво и мило писмо? За това, че не сте ме забравили?“ — и след това се впуска в спор за предимствата на писателската участ. „И не ме забравяйте в молитвите си — завършва той писмото си — изцяло Ваш Н. Г.“

Както и Гогол, и ние можем да сложим тук точка.

Но романът е завършен, а слуховете за него започват да живеят. Ту слуховете изпреварват събитието, ту съпадат по време със събитието. Но в Гоголевия случай — където всичко е конспирация и неопределеност, където всяка дребулия е двусмислена и тайната е запечатана със седем печата и където на всяка стъпка те дебне измама, лъжа, чичиковщина и хлестаковщина — слуховете изплуват на повърхността като закъснели ученици, след като е извъннал звънецът.

В началото на 1850 г., след като Гогол прекарал няколко седмици при А. О. Смирнова и нейния мъж в Калуга, той ѝ пише по повод на новата покана за гостуване: „Мисля си дори, дали не е навредило нещо моето пристигане, ще се понесат нови, още по-нелепи слухове. . .“

А през май повтаря същото в писмо до майка си: „Сега е времето на лъжите и слуховете. И за себе си чух такива слухове, че косите ми биха настръхнали, ако се плаших повече от тях. . .“

Всичко това без съмнение има отношение и към А. О. Смирнова. Слуховете за увлечение то на Гогол по нея се разпространяват из Русия (предимно в Москва) още преди той да се е поя-

вил тук. След пристигането му — когато срещите с А. О. се възстановяват — слухове могли да се възобновят. Но разпространителката на тези слухове — Москва — успяла лично да се убеди, че няма никакви факти. Гогол и А. Осиповна успяват да ѝ се покажат неведнъж двамата и наблюдателката-майчица — Москва — нищо не забелязала. Освен това през месеците на „романа“ на малява кореспонденцията на Гогол със Смирнова (и от нея го „откъсва“ този роман) и общуването с нея.

Може би само до майката е могло да стигне нещо от паметта, но не само за Александра Осиповна се страхува синът. Колкото и завоалирано да е било предложението, колкото и хладнокръвно да е провел тази операция Гогол (в смисъл прикриване същността на станалото) — той не е могъл да разчита на пълно запазване на тайната. Той казва и на Смирнова: „Ето и за нас се носят слухове, но нямаме нищо.“ Но не е било лесна работа да се излъже Александра Осиповна.

Последното писмо до Виелгорски — по-точно до София Михайловна — Гогол написал на 29 май 1850 г. Те отново отлагат идването си в Москва.

Имали нужда от Ревел — от морски климат.

Е, какво — Ревел, нека бъде Ревел — отговаря той, „там поне ще видите Жуковски. Що се отнася до мен, аз не бива да се заседявам в Русия. Аз съм „странник“ и за мен е отредено само „временен отдиш на топла гара“.

Оттук нататък няма нито писма от Гогол до Виелгорски, нито от Виелгорски до Гогол. Те никога повече не са се виждали.

От руски:

М. Блажева

ПИСМА НА ПРОФ. ЕНРИКО ДАМИАНИ

Дружбата ми с видния италиански славист и българовед професор Енрико Дамиани датира от 1938 г. Но още пред тази дата ние бяхме разменяли писма и връзките ни ставаха все по-сърдечни и приятелски. През 1938 г. по предложение на проф. Дамиани бях поканен на едномесечно гостуване в Италия, което ми позволи да се запозная с италиански писатели и културни дейци, с които впоследствие разширих връзките си и чрез тях с литературния печат. Драговолно бих назовал тук имената на Марио Пучини и Арналдо Фратели, на Корrado Алваро и Корrado Говони, на Франческо Йовине, автор на преведения и у нас роман „Прокълнати земи“, и публициста Джорджо Проспери, на видния критик и англицист Емилио Чеки, на Антонио Бруерс, секретар и изследовател на Габриеле Д'Анунцио, на Адриано Тилгер, първия критик на Пирандело, и на поетесата Едвидже Пеше Горини. . .

По онова време Енрико Дамиани водеше първия официален курс по български език и литература при Катедрата по славянска филология в Римския университет. Като преподавател влагаше заразяващо увлечение в работата си, четеше лекции и водеше практически упражнения по езика, които го изпълваха с видимо въодушевление. Непрекъснато молеше за литература — научна и художествена, както това се вижда и от писмата му — официални и приятелски. Курсът му по български разрастваше, броят на студентите се увеличаваше, а липсваше подръчна литература — помагала, речници, граматики, подходящи четива из нашата класическа и съвременна литература. Със своя ентузиазъм, с любовта и грижите, които полагаше в работата си, Дамиани преодоляваше трудностите, успехите го радваха и насърчаваха. Педагогическата му и преподавателска работа вървеше успоредно с научните му трудове, с преводите, които правеше от български и публикуваше в италианския печат — в списания и вестници. Енрико Дамиани бе първият пионер на българознанието в Италия и с многобройните си публикации и преводи широко трасира пътя на българистиката в своята родина.

Николай Дончев